

Олександр Харлан (Дніпропетровськ),
науковий співробітник НДІ пам'яткоохоронних досліджень,
кандидат архітектури

Дослідження архітектурно-містобудівних особливостей Військового собору в Катеринодарі

Пам'ятка, яка стала об'єктом дослідженням даної роботи, не збереглася. Тому дослідження виконувалися на основі архівних джерел та праць попередників України та Росії.

Дерев'яна сакральна пам'ятка ще з кінця XIX ст. стала об'єктом досліджень істориків і мистецтвознавців, та в силу малої вивченості і браку джерел, що стосуються архітектурно-мистецьких традицій Запорозького, Донського та Кубанського зодчества, залишається й досі осторонь існуючих течій та напрямків як російського так і українського церковного будівництва XVII–XVIII і навіть XIX ст. Вірніше, існують численні спроби розкриття чи висвітлення архітектурних особливостей споруди, які б, на думку дослідників, дозволили пояснити походження та відповідність рис тій чи іншій генетичній козацькій традиції (запорозькій чи донській, вже у контексті широкого розуміння української чи російської причетності).

Звісно, розв'язання даного питання слід шукати в генетиці та історії походження та співіснування козацьких військ. На сьогодні існує численна кількість варіацій їх виникнення і розвитку. Стосовно мистецької спадщини, існують схожі проблеми. Далеко не всі дослідники підтримують думку про український ґрунт донських пам'яток, але їх думка має хибний характер на тлі архітектурно-містобудівного процесу Північного Причорномор'я.

Дослідження останніх років доводять існування запорозької традиції в будівництві сакральних споруд, що простежується за виявленими оригінальними пам'ятками XVIII – поч. XIX ст. Маловідомість її пояснюється як наслідок повної втрати автентичних зразків. Саме дана традиція простежується згодом в донських пам'ятках.

Збережені в архівних зібраннях та опубліковані в працях дослідників зразки донських сакральних споруд XIX ст. демонструють яскраві їх архітектурно-мистецькі особливості, що мають українське підґрунтя. Дана робота не має за мету висвітлення типології донських храмів, це окрема тема, що потребує ретельного дослідження з залученням певної кількості прикладів (на жаль, на сьогодні російські дослідники не мають достатньої кількості архаїчних пам'яток, тому залучають до аналізу пізні приклади з відвертими єпархіальними характеристиками, тим самим нівелюючи автохтонні риси).

Повертаючись до Військового собору Катеринодарської фортеці, слід розглянути основні історичні віхи виникнення та існування даної пам'ятки.

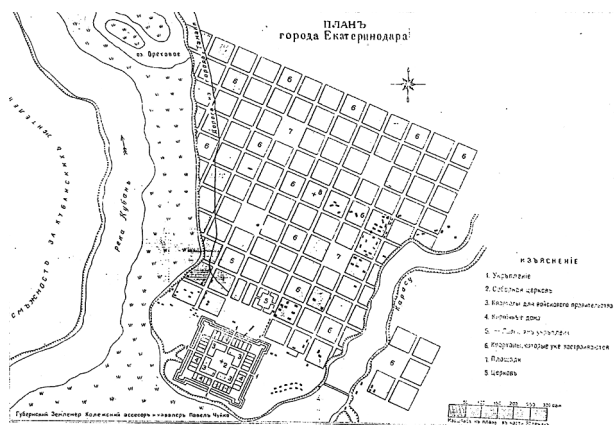

Рис. 1. План міста Катеринодара (РДВІА. Ф. ВУА. – № 20159. – Ч. 2. – Арк. 39) з рукопису «Атлас Новоросійської губернії» 1799 р.; В.Бондарь датує цей план 1797–1799 рр.

В 1796 р. кубанському війську треба було виступати в похід проти Персії, в цей час помер усіма любимий кошовий отаман чорноморців Чепіга, і цар Павло I призначив кошовим отаманом Головатого. 29 січня, перебуваючи в перському поході, він занедужав і помер [1, 47–48]. Захарій Чепіга вважається засновником Катеринодара. Саме він керував організаційними й будівельними роботами на початковому етапі виникнення міста [2, 22; 7] (рис. 2).

Правобережний річковий мис у луці річки Кубані та її допливу Карасун, що мав назву Карасунський кут, завдяки своїм військово-стратегічними особливостям, було обрано для заснування адміністративного центру Чорноморського козацтва. Щодо виникнення чорноморців, не виникає питань, тому мають рацію дослідники, які підтримують існування та еволюцію певних архітектурно-містобудівних традицій чорноморців на запорозькому підґрунті [6; 7; 3; 4].

Картографічний матеріал кін. XVIII–XIX ст. доводить певну схожість місця розташування «столичного граду» на місцевість Нової Січі на річці Підпільній [7, 167]. Його було обрано навіть не дивлячись на суворі природно-кліматичні умови.

Подібно до Січового Коша над заплавою річки було розплановано укріплення (квадратний фельдшанець з чотирма бастіонами, брамами й рavelінами спрощених профілів) [РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб.21924: «План города Екатеринодара... Марта ...дня 1795-го года»; Ленченко, 2005], в якому планувалось збудувати соборну церкву, майдан козацьких рад, курені (40), військова скарбниця та ін. До укріплення з півночі прилягало передмістя. Звісно, Катеринодар будували за новими містобудівними правилами, які передбачали впровадження регулярної системи вулиць і майданів з квадратними та прямокутними кварталами, тому планувальна структура міста значно відрізнялась від січової (рис. 1). Фортифікаційні правила

Екатеринодарская Крепость

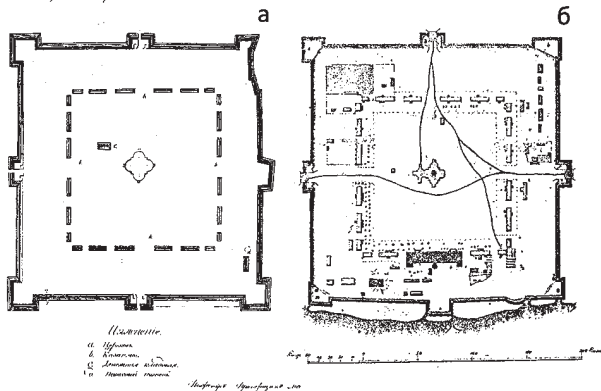

Рис. 2. Плани Катеринодарської фортеці: а – РДВІА. Ф. ВУА. – № 21925. – Арк. 1 (за В.Бондарем поч. 1820-х рр.); б – «Генеральный план крепости в г. Екатеринодаре с показанием предполагаемого к постройке арсенала». 1863 р. (з архіву Б.Є.Фролова, надрукований В.Бондарем).

на цей час теж мали певні зміни, тому й містобудівне ядро – укріплення отримало риси, що відповідали існуючим правилам.

Картографія 1820-х років дає уявлення про стан і устрій Катеринодарської фортеці [РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 219125: «Екатеринодарская крепость» (Б. д.); 7]. Земляна фортеця мала спочатку чотири брами, пізніше внаслідок зсувів річкових берегів одну браму було засипано. Розміри сторін фортеці дорівнювали 120 x 125 сажнів (255,6 x 267,0 м). Площа забудови укріплення дорівнювала 6,8 га. Ширина валу в підшві була 12,6 м, висота – 5,6 м. ширина рову сягала 14,0 м, глибина – 7,0 м [Ленченко, 2005, 173].

Посередині фортеці стояв дерев'яний Воскресенський собор (спочатку планувалося звести мурований), по периметру внутрішньої частини укріплення розміщувалися 24 муровані одноповерхові споруди – курені (8 менших та 16 суміщених). За В. Ленченко малі курені мали розмір 10,2 x 8 сажнів (21,3 x 17 м), подвійні – 33 x 8 сажнів (79,3 x 17 м). Споруди куренів утворювали навколо собору квадратний майдан розміром 160 x 160 м (рис. 4).

Урочиста церемонія закладін соборної церкви відбулася 29 червня 1800 р. Освячено споруду 5 жовтня 1802 р. Роботи в середині храму тривали до 1807 р. (рис. 3). Дослідники, говорячи про будівництво дерев'яного храму, вказують прізвище військового отамана Т.Котляревського, який, начебто, запропонував його звести замість мурованого в 1799 р. Того ж року було укладено контракт на будівництво храму з донськими козаками Федором Гусельщиковим і Степаном Ніколаєвим. В контракті було зазначено особливості майбутньої споруди, яка «...повинна бути хрестоподібна мірою з вітарем, завдовжки завширшки й заввишки 50 аршинів, і дзвіниця завдовжки й завширшки 18 аршинів, а заввишки – пропорційно згідно з архітектурою» [Слободян, 2005, 180]. Обумовлювалося, що «має

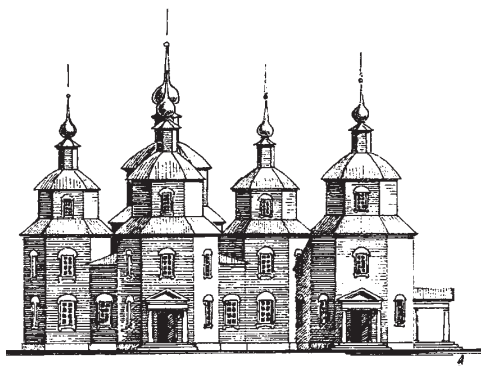

Рис. 3. Військовий кафедральний собор у Катеринодарській фортеці.
Північний фасад
(за О.Г.Лазаревим, 2000 р.).

Рис. 4. Військовий Воскресенський собор.
Зовнішній вигляд з північного заходу
(мал. К.Брож надрукований Шербиною Ф.О.
у праці «История Кубанского казачьего войска».
Т.1. – Екатеринодар, 1910. – С. 591).

бути збудована щонайумілішою теслярською, пиляною і струганою міцною роботою і закінчена рівно через рік...» [5, 67–74; 8, 180]. За роботу майстрам обіцяна виплата 10000 карбованців.

За будівництвом наглядали головний майстер ростовський міщанин Толстоухов і осавул Чорноморського війська Моренко.

За архівними джерелами можна уявити архітектурно-планувальні особливості головної культової споруди Катеринодару та простежити певні зміни складових її об'єму у часі. За вищезгаданим планом 1820-х рр. (рис. 5, а) стає зрозумілим, що споруда планувалася хрещатою в плані з однаковими чотирма бічними раменами (обрис бічних ramen підтверджує первинний задум будівництва мурованого собору). План 1863 р. (рис. 5: б) вказує вже на існування дев'ятидільної дерев'яної споруди. Чотири бічних гранчастих зруби відповідали первинному задуму, але з західного боку було зведено додатковий об'єм з гранчастим зрубом (дзвіниці), що відображає втілення певних єпархіальних традицій. В міжраменнях влаштовано невеличкі квадратні зруби. Центральний зруб трохи вищий за бічні увінчаний восьмимериком з гранчастою банею і сліпим ліхтарем й декоративною цибулястою маківкою. Бічні об'єми та дзвіниця також увінчувалися аналогічно.

В стінах бічних зрубів було влаштовано віконні отвори в два яруси (прямокутні вікна з декоративними сандриками). Віконні отвори також було влаштовано в чотирьох стінах восьмимериків.

До храму було влаштовано 5 входів (головний – з заходу через зруб дзвіниці, з двома допоміжними, а також з півночі і з півдня). Входи було підкреслено невеличкими прямокутними у плані ганками з колонами,

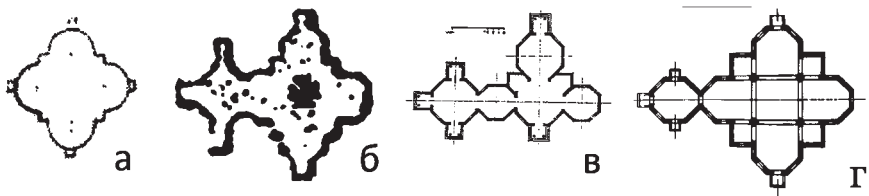

Рис. 5. Планувальна схема собору в Катеринодарській фортеці: а – на мапі 1820-х рр.; б – 1863 р.; в – за матеріалами О.Г.Лазарева; г – за матеріалами В.Слободяна.

підтримували двосхилий дах з трикутними фронтонами. Цілком вірогідно, що західний зруб дзвіниці та вхідні ганки прибудовано дещо пізніше. Дослідники Росії і України пропонують своє бачення планувальної структури храму (рис. 5: в, г). Варіант за літерою г відображує більш точніший варіант реконструкції плану споруди і дозволяє підтримати спорідненість даної споруди з українськими взірцями.

Стіни зрубів ззовні були ошальовані горизонтальною дошкою з наріжною лиштвою.

Сучасники звертали увагу на значний розмір будівлі та гарне внутрішнє оздоблення. Генерал Кираєв, якого було послано Святішим синодом для перевірки справ з будівництва, вказував на те, що в Катеринодарі будовано «прездорову дерев'яну церкву», подібну архітектурою до тієї яка була в давній Запорозькій Січі [9, 290]. Це твердження генерала в майбутньому сприятиме становленню інтересу науковців, як можливого історичного джерела, в контексті пошуку втрачених архітектурних рис січового храму (І.Лиман, В.Ленченко та інші.). Проте добре відомо, що собор збудували значно більших розмірів. Це, в свою чергу, суттєво могло вплинути не лише на конструктивну особливість храму, а й на зовнішній вигляд (силует, метроритміку, пропорційність та інші.) і суттєво змінити образність військової святині, тому не слід без ретельного аналізу споруди поспішати з висновками і пропонувати її як взірець для пошуку архітектурних особливостей січового храму.

В інтер'єрі соборного храму особливу увагу було приділено величому багатоярусному різьбленому іконостасу (оригінальний проект виконав чорноморець Омелян Іванович, вирізбив Іван Селезньов) з іконами за одними джерелами писаними «...в мальовничій українській манері...» і срібними царськими вратами [7, 175], за іншими ікони до іконостасу мальовано маляром московського живописного цеху Никифором Чеусовим [8, 180]. Стіни зрубів собору було розмальовано розписами на канонічні теми з включенням батальних та побутових сцен, пов'язаних з історією Чорноморського козацького війська. Тут прослідковується також традиція зберігання історичних реліквій в стінах храму, оскільки відомо, про

речі з Запорозької Січі (клейноди, старовинні ікони, богослужбові книги та інш.), які знаходилися в даному храмі.

Певна традиція місця перебування осіб існувала під час служби в храмі. Старшина чорноморців стояла на почесних місцях і криласах, огорожених бильцями й балюстрадами.

Воскресенський військовий дерев'яний собор Катеринодарської фортеці проіснував понад 70 років, після того як споруду визнали «ветхою», його розібрали протягом 1876–1879 рр. [2, 92; 7, 176]. Ще в 1846 р. імператор Микола I наказав збудувати нову муровану соборну церкву замість дерев'яної. Її проект виконали архітектори Єлісей та Іван Черники. В 1872 р. новий військовий собор в ім'я Олександра Невського було освячено.

Виявлення та дослідження потребують сакральні споруди, відомі за працями дослідників поч. ХХ ст. Історик Кубанського козацького війська Ф.Щербина наводить дані 1799 р. про стан церковного будівництва сторожової укріпленої Кубанської лінії [9, 549, 556, 557]. У курінних поселення того часу було зведено 16 церков, 9 будувалося, 2 планувалося збудувати! Звісно, з часом їх кількість збільшувалася та на сьогодні не існує досліджень, які б проливали світло на архітектурно-містобудівні особливості згаданих храмів.

Джерела та література

1. **Березовська Т.** Роль Антона Головатого у створенні Чорноморського козацтва // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 46–48.
2. **Бондарь В.В.** Войсковой город Екатеринодар 1793–1867 гг.: Историко-культурная специфика и функциональная роль в системе городских поселений Российской империи. – Краснодар, 2000.
3. **Бондарь В.В.** Украинское барокко в архитектуре Кубани конца XVIII – первой половине XIX в. (постановка проблемы) // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2008. – Вип. 3. – С. 87–92.
4. **Бондарь В.В.** «Казачье» барокко в истории архитектуры Юга России (постановка проблемы) // Кубань-Украина: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар-Киев: Изд-во «ЭДВИ», 2010. – Вип. IV. – С. 16–19.
5. **Короленко П.** Екатеринодарский войсковой собор времен Екатерины Великой // Известия Общества любителей изучения Кубанской области. – Екатеринодар, 1899. – Вип. 1. – С. 67–74.
6. **Лаврский Н.** Черкасск и его старина. – М., 1917. – С. 26.
7. **Ленченко В.** Традиції Запорозької Січі у забудові Катеринодара й Тамані // Пам'ятки України: історія і культура: наук. часопис. – Річник XXXVII. – Число 3-4 (148-149). – С. 165–177.
8. **Слободян В.** Дещо про пам'ятки української сакральної архітектури Кубані // Пам'ятки України: історія і культура: наук. часопис. – Річник XXXVII. – Число 3-4 (148-149). – С. 178–183.
9. **Щербина Ф.** История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1910. – Т. 1. – С. 549, 556, 557.